

HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS OF SOURCES PUBLISHED ON "CULTURAL HERITAGE" PROGRAM

¹M.A. Zholseytova, ²E.Zh. Satov

¹Teacher IKTU named after K. Yasavi, assistant professor

²PhD students 1 course IKTU named after K. Yasavi

Keywords: «Cultural Heritage», documents, Turkish, Russian, details, source criticism, classification, research.

Abstract. In this article the author pays particular attention to the historiographic analysis of Russian and Turkic sources that were published on the state program "Cultural heritage". In the course of the study there were widely used methods such as critical analysis, classification, content analysis, comparative and binary method. The authors also explore the ancient medieval Turkic and Russian linguistics, comparing them with similar term languages. Values textual "Runic inscriptions" and "Kultegin" have also become objects of study. Improve the scientific value of labor source analysis made by sources that have come to light on state program. And also in the article it is given an overview of Persian, Arabic, Chinese sources on the history of Kazakhstan.

ӨОЖ: 94 (574) 008 (574)

«МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ЖАРЫҚ КӨРГЕНҚҰЖАТТАРҒА ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ

¹Жолсейтова М.А., ²Сатов Е.Ж.

¹А. Ясауи атындағы ХҚТУ оқытушысы, т.ғ.к., доцент

²А. Ясауи атындағы ХҚТУ 1-курс PhD докторанты

Түйін сөздер: Мәдени мұра», құжаттар, түрік, орыс, деректемелер, деректану, сынау, сыныптау, зерттеулер.

Аннотация. Бұл мақалада авторлар «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген орыс және түрік құжаттарына деректанулық талдау жасаған. Талдау барысында сынау, сыныптау, контент-анализ, салыстырмалы, бинарлы әдістер кеңінен қолданылды. Сонымен қатар ежелгі түрік жазуы мен орта ғасырлық орыс жазуының қазіргі жазулармен тілдік айырмашылықтары ашып көрсетілген. «Руна», «Күлтегін» жазуларына ерекше көңіл бөлініп, оның мән-мағынасына байланысты зерттеулердіназардан тыс қалдырмаған. Еңбектің ғылыми құндылығын мемлекеттік бағдарлама аясында жарық көрген кітаптарға деректанулық талдаудың жасалғандығы арттырады. Сондай-ақ аталмыш мақалада Қазақстан тарихына қатысты парсы, қытай, араб тілдерінде жарық көрген құжаттарға шолу жасалынды.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін өзіміздің мәдениетіміз бен тарихымызды қайта қарап, бір жүйеге келтіру маңызды қадамдардың бірі болды. Осыған байланысты Қазақстанның президенті Н.Ә. Назарбаев «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы жарлыққа қол қойды. 2004-2011 жылдарды қамтыған аталмыш бағдарлама елдің ғылымы мен білімін, мәдениеті мен салт-дәстүрін соны белеске көтерді. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында ел тарихына қатысты көптеген шет елдік және отандық құжаттар жинақталып, жүйелі түрде баспадан шыққан болатын. Мәселен, Қазақстан тарихына қатысты орыс, түрік, араб, парсы, қытай тілдерінде деректемелерден тұратын бірнеше томдық кітаптар сериялары жарық көрді. Осындай сериялы көптомдық еңбектердің қатарында орыс және түрік тілді деректемелердің маңызы зор. Өйткені түбі бір түркі тілдес халықтарға ортақ түрік тілі мен екі жарым ғасырдан астам қазақ жерін өз бұғауында ұстаған орыс халқының тілінде жазылған іргелі зерттеулердің маңызы өте зор.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында төл тарихымызға қатысты көптеген шетел деректері жинақталып, кітап болып жарыққа шықты. Дерек көздерінің жарыққа шығуына, яғни, ғылыми айналымға қосылуына «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары бас редакциясының алқасы мұрындық болды. Олардың құрамы төмендегідей: М.А. Құл-Мұхаммед (бас редактор), М.М. Тәжин (бас редактордың орынбасары), Н.М. Нұрғазин (жауапты хатшы), Ж.М. Әбділдин, М.Қ. Әбдусейітова, М.М. Әуезов, К.М. Байпақов, К.Н. Бұрханов, Е.Қ. Ертісбаев, С.З. Зиманов, Ә. Кекілбаев, С.А. Қасқабасов, М.М. Мағауин, С.А. Мәмбеев, Ә.К. Нұрпейісов, Ә.Н. Нысанбаев, Е.Р. Рахмадиев, Қ.С. Сұлтанов, О.О. Сүлейменов, И.Н. Тасмағамбетов, К.Ш. Хұсайынов Еліміздің осындай саяси және аксиологиялық элиталары мәдени құндылықтарымыздың қайта жандануына өзіндік үлестерін қосуда. Осындай қарымды қаламгерлердің қолынан туындаған еңбектердің бірі Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Бұл кітап бес том болып жарық көрген. Аталған еңбек алаш жұртының орта ғасырлық кезеңі бойынша бірден бір құнды дерек көздерінің бірі. Әсіресе, деректердің құндылығы жағынан екінші томның маңызы орасан зор. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері 250-300 беттік + 140-150 беттік жапсырма түрінде баспадан шықты. Таралымы арнайы тапсырыспен 3000 дана болып жарық көрді. Бұл кітап бес том болып жарық көрген.

Бірінші том – Өтеміс қажы. «Шығыс-наме» (факсимиле, транскрипциясы, мәтіннамалық ескертулер, зерттеу мақалалары, түсіндірмелері мен көрсеткіштері.)

Екінші том – Ежелгі түрік жазбаша ескерткіштерінің жинағы: Орхон, Енисей, алас ескерткіштері. Бұл том бойынша Ресейде (Новосибирск, Абакан, Минусинск, Қызыл), Монғолияда, Қырғызстанда, Шығыстану археографиялық экспедициялары жүргізілді.

Үшінші том – Өтеміс қажының «Шығыс-намесі» тілінің индекс-сөздігі.

Төртінші том – Мұхаммед Садық Қашқари «Тазкира-и азизан» (факсимиле, аударма, түсіндірмелер, көрсеткіштер).

Бесінші том – XV-XX ғасырдың басы аралығындағы түркі тілдес деректемелерден «үзінділер жинағы». Бұл тақырып бойынша Шығыстану археологиялық экспедициясы, Ыстанбұл, Қазан қалаларына іссапарлар өткізілді [1].

Бұл аталмыш томның мазмұнына үнілу арқылы еңбектің экстраваганттылығын көрсетуге болады:

Біріншіден, түрік елінің жазба мәдениетіне байланысты, оның тәріптік, фонологиялық жүйесіне байланысты толықтай мағлұматтар келтірілген. Сол Бітіктас жазбасы негізінде Орхон түрік, Енисей түрік, Талас түрік тарихи ескерткіштеріне түсініктер берілген.

Екіншіден, 252+144 жапсырмалық парақтардан тұратын кітапта кестелер кездеседі. Түрік бітік тіліндегі таңба әріптердің фонологиялық құрамының кестесі берілген: дауысты және дауыссыз дыбыстардың буындық айтылымы.

Үшіншіден, сонымен қоса еңбекте көне түркі тіліндегі сөздердің қазақ тіліндегі сөздермен салыстыратын салыстырмалы кесте де көрініс тапқан.

Төртіншіден, сондай-ақ әрбір тарихи ескерткіштерге жалпылама сипаттама берілген.

Бесіншіден, иллюстрациялық белгілерді және оларда бейнеленген сөздерді, мәтіндерді айтуға болады.

Дегенмен осы томның олқылығы ретіндегі бірқатар элементтерді көрсеткен жөн.

Біріншіден, барлық Қазақстан тарихы бойынша деректерді ғылыми рәсімдеу мен техникалық безендіруде бірқатар кемшіліктер жіберілген. Мәселен, кітаптардың сыртқы және бірінші мұқабасында деректемелері, дәлірек айтсақ, Қазақстан тарихы бойынша түрік деректемелері деп көрсетілген. Деректеме деген сөздің ғылыми ұғымын, мәнін ашатын болсақ және оны орыс тіліне аударып көз жеткізсек, реквизи́т деген мағынаны береді. Ендеше, бұл басылымдар деректер емес Қазақстан тарихы бойынша деректемелер болып шығады. Алайда, кітаптардың ішкі мазмұнын талдасақ, ол деректеме емес белгілі бір дәуірлер мен кезеңдерге арналған жазба дерек болып табылады. Сөзімізді дәйектей отырып, профессор Қ.М. Атабаевтың: «соңғы жылдары деректеме деген термин орыс тіліндегі источник деген терминнің баламасы ретінде қолданылып жүр. Деректеме деген термин орыс тіліндегі источник емес, реквизи́т деген терминнің мағынасын білдіреді», - деп айтқаны осының айғағы [2]. Ал халықаралық терминге жүгінетін болсақ, деректеме (реквизи́т) дегеніміз анықтамалық құжат, құжаттық мәлімет мағынасына ие. Деректемеде мөр, мөртабан, субъектінің қолтаңбасы және т.б. ресми белгілердің көрініс табуы тиіс. Сол себепті «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген еңбектердің атауы «Қазақстан тарихы бойынша ... дерек көздері» деп өзгертілгені дұрыс.

Екіншіден, кей ұғымдарға байланысты түсіндірме сөздік толық берілмеген немесе түсініксіз берілген. Мәселен, Қазақстан тарихы бойынша түрік деректемелері атты еңбекте «Түрік Елі әлсіреген кезден бастап, әуелі көне түрік тілінің, одан кейін моңғол тілдерінің негізгі трансформациялық әліпбиі болып қолданыла бастады» деген сөйлемде «трансформациялық» деген ұғымды – белгіленімдік деп аударған[3.1].

Аталмыш ұғымының өзге де альтернативті нұсқалары берілмеген. Ал халықаралық терминологиялық сөздікте «трансформация» - белгілі бір құбылыстың, үдерістің, жүйенің ішкі немесе сыртқы факторларға байланысты өзгеріске ұшырауы деп анықтама берілген.

Үшіншіден, оқырмандар қауымға деректі оқытудың әдіс-тәсілдері көрсетілмеген. Мәселен, «Дж. Клоусон: «Қапаған, Білге қағандар заманындағы Ел етміш йабғұнның үлкен ұлы Ышбара тамған тархан мен кіші ұлы Алып Ел етміш Білге Ышбараға арналып, 1731 жылы орнатылған деген тұжырым жасайды». Ал А.А. Раджабов болса Елтеріс қағанның нөкерлерінің бірі Ышбара тамған тарханға арнап, 692-689 жылдары туысқандары Елетміш йабғұ мен ағасы Чұр йоға екеуі орнатқан дейді. В.Е. Войтовтың пікірінше, қытай деректерінде кездесетін Елтеріс қағанның ортаншы інісі Дусифу мен Ел етміш йабғұ бір адам деп пайымдайды. Ел етміш йабғұның бірнеше ұлдарынан оған арнап, үлкен ұлы Ышбара тамған чұр йабғұ мен ортаншы ұлы Алып Ел етміш Білге Ышбара тамған тархан тарапынан 719-720 жылдары орнатылған деп көрсетіледі»[3.2] деген мәтінді ұғыну тек қалың оқырманға ғана емес, тіпті, кәсіби мамандар үшін де қиындық туғызады

Төртіншіден, деректер көбінесе орыс тілінен қазақ тіліне сөзбе-сөз аударылған. Орысша нұсқасын оқып отыруды талап етеді. Мысалы, Хуан Тингуй, Ярхасан қатарлылары деп рядовой сөзін аударған[3.3]. Рядовой ол қатарлы емес, қатардағы жауынгер немесе жауынгер деп аударылғаны дұрыс. Болашақта мұндай оққылықтар орын алмас үшін орыс тілінен немесе өзге тілдерден қазақ тіліне сөйлемдерді, мәтіндерді аудару барысында негізінен оның мән-мағынасына көңіл аударған жөн.

Көшпелі тұрмыс кешкен халықтың өркениеттілікке жеткендігінің басты нышаны жазба ескерткіштерінің болуымен сипатталады. Бұл жөнінде Көне түркі жазбаларын зерттеуші ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы: «Ғылым әлемінде түркі жұртының жәдігері ретінде танылған жазулар 2500жылдан бері бар деп есептеледі. Әзірге мәлім болған есеп бойынша, көне түрік жазуымен тас бетінде 240-тай, қағаз бен теріге 310 беттей мәтін түсіпті. Манихей әрпімен 544 бетке жуық мұралар, ұйғып әрпімен 1000-ға тарта мәтіндер, 10-ға жуық кітаптар жасалыпты. Араб қаріпі мен жазылған орта ғасырлық дүниелер қаншама» дейді. Міне, осыларды дерек көзі ретінде тиімді пайдалана білу түбі бір түркі халықтарының тарихын терең білуге көмектесері сөзсіз.бұлардың қатарында «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» тариха ескерткіштердің орны ерекше», деп атап көрсеткен болатын[4.1].

Түркітануда бүгінгі Моңғолия жеріндегі көне түрік бітіктастары мен тарихи ескерткіштерін шартты түрде «Орхон ескерткіштері» деп атау қалыптасқан. «Орхон ескерткіштері» ұғымының пайда болуының да өзіндік себептері бар:

1. Орхон өзенінің бойы еуразиялық ареалдағы далалық номадтық өркениеттің Ұлы Хүн этносаяси бірлестігінің бас шаһары болды.

2. Сянби, Тоба, Жужан, Түрік империясының, ұйғыр, қырғыз этносаяси мемлекеттері мен Моңғол империясының негізгі ордасы, киелі қара шаңырағы болды.

3. Осы тас жазбалар тұңғыш рет Орхон және Енисей Өзендерінің аңғарларынан табылады.

Яғни бұл өңір ғасырлар тоғысы бойына далалық өркениеттің кіндігі, сарқылмас бастау бұлағы болды. Сонымен қатар Орхон өзені алқабы сан мыңдаған тарихи жәдігерлерге бай. Көшпелілердің қасиетті мекені болған Ұлы даланың шығыс бөлігінен табылған, кейін ғылымға «Орхон-Ентсей жазуы» деген атпен енген, алтайлық түріктер жазып қалдырған тас кітаптар әлем тарихына «түрік әлемі», «түрік тілі» деген жаңа ұғымдарды енгізді. Түрік жазуы Орхон-Ентсей бойында ғана емес, түрік тектес халықтар жайлаған жерлердің барлығынан да табыла бастады. Талас, Іле, Ертіс өзеендерінің бойынан табылғандардың өзі-ақ бүгінгі Қазақстан жерін мекендеген байырғы халықтардың әлімсақтан бері парсы тілінде емес, кәдімгі көне түрік тілі диалектісінде сөйлегенін дәлелдеп берді[5].

Осы Орхон және Енисей ескерткіштері күллі түркі жұрты үшін өте құнды, маңызды тарихи жәдігер болып табылады. Мәселен, алаш жұртында да бұл ескерткіштер зерттелуде. Мәселен, 1970 жылы археолог ғалым Кемал Ақышевтың жетекшілік етуімен Іле өңірінің тау бөктеріндегі Есік қаласы іргесінен біздің жыл санауымыздың бұрынғы V-IV ғасырлардың мұрасы деп есептелінген үлкен қорым қазылды. Қабірдің ішінен алтынға бөленген адамның сүйегі табылды. Жауынгер

болуы керек. Үстіндегі киімі де, басындағы дулығы да, асынған қанжары мен семсерінің сабы да, тұтынған ыдыстары да, не керек, бәрі алтын. Ең ғажабы, құпиялы жұмбақ жазуы бар тостағаншаның табылуы еді. Тостағаншадағы жазу небәрі 26 әріптен құралып, екі жолға жазылған. Бұл жазуды мамандар көне түрік жазуы деп мойындап, оны оңнан солға қарай қарай оқып: «Аға, саған бұл ошақ! Бөтен, жат ел адамы, тізеңді бүк! Халықта азық, түлік мол болғай!» деп сөйлетті Алтай Аманжолов. «Бұл жазудың аса бір құндылығы Қазақстан жерін ертеде мекендеген сақ тайпаларының тілі көне түрік тілі болғандығын тағы да дәлелдей түседі. Сонымен қатар Қазақстан жеріндегі ежелгі көшпелілерде жазу-сызу болмады-мыс деген дәстүрлі пікірдің ешбір негізсіз екенін айқындап, бұдан екі жарым мың жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың әліпбилік жазуды білгендігін және оның кең түрде қолданылғанын куәландырады», дейді көне жазулардың құпия сырын ашып, ортақ игілікке жаратуды тиянақты еңбек етіп, зерттеу жұмысын тынымсыз жүргізіп келе жатқан ғалым, филология ғалымдарының профессоры Алтай Аманжолов.

Орхон бітіктастары мен ескерткіштерінің кеңістік аумағы – Алтай, Хаңгай, Соен, Кентай тау жоталары, Гоби шөл даласы және осы тау-жота, дала алқабындағы Орхон, Селеңгі, Туыл, Онгин, Керулен, Онан, Қобда өзендерінің бойы мен Көпсукөл, Қырғыз, Қарасу, Ұбсы көлдерінің жағалауы. Демек, көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері Моңғолияның шығысынан батысына, солтүстігінен оңтүстігіне дейінгі төртбұрышында түгел кездеседі.

Жалпы, Моңғолиядағы түрік бітіктастарының өзіндік ерекшелігі олардың ірі ескерткіш кешендерде орнатылуы деуге болады. Ондай ескерткіш кешен құрамында кесене, бітіктас, тасбақа немесе тұғыртас, бәдіздер, балбалдар, қорған, сандықтас және т.б. бар.

Осы Орхон бітіктастары мен ескерткіштері кешенінің ең ірі тарихи жәдігерлерінің бірі «Күлтегін» тас жазбасы. Аталмыш ескерткіш Далалық өркениеттің көсеміне, батырына айналған дара тұлға, саяси және таңдаулы этнос-элитаның өкілі Күлтегін баһадүрге арналған. Жалпы тас жазбада Күлтегінді былайша суреттейді: «Күлтегін көшпелілер тарихындағы ең көрнекті көсем, баһадүр тұлғалардың бірі. Ол атақты «Модун, Шыңғыс, Батый» қағандарымен паралар, тіпті өзі қаған аталмағанымен Түрік елінің ірі қолбасшысы, күллі көшпелі этностарды көк байрақтың астына біріктіруші, ұлы көшпелілер империясының сабақтастығын, дәстүрлі жорығын, жосынын жалғастыра білген кеменгер ер, дара тұлға. Оның қылышына төтеп берген адам болған емес. Күлтегін жеті жасқа толған кезде әкесі Құтлық қайтыс болады. Қаған тағына оның інісі Қапаған отырады. Күлтегін мен Білге, Қапағанның інісі Бөгіні тақтан тайдырып, қағандық Білге қолына алады. Күлтегін ұлы империя үшін көптеген ру, тайпа, одақ, ұлыстарды бағындыруда ерекшеерлігімен көзге түсті. Ол он алты жасынан бастап оғыз, қытан, татабы, табғач, қырғыз, түргеш, соғды және т.б. елдерге жорық жасап, оларды бағындыра білген баһадүр қолбасшы» [1.2]. Міне, бұл суреттеулер Күлтегіннің тарихи сахнадағы орнын, оның Ұлы Дала империясының туы астында әр түрлі халықтар мен этностарды интеграциялауға қосқан үлесін айғақтайды.

Мұндағы мәліметтердің шынайылығын Лев Гумилевтің «Көне түріктер» атты еңбегіндегі мағлұматтармен салыстыру арқылы бинарлы әдісті пайдаланған жөн. Еңбекте: «Күш тең емес ұрыста ол не өлім немесе күң болу қаупі төнген әйелдерді қорғап, жаудың тоғыз батырын найзамен түйреп тастады, сөйтіп орданы жауға бермеді. Күлтегін тонгра тайпасын өкшелеп қуып тастады және жауға көп шығын әкелді. Күлтегін Қапаған ханның барлық сыбайластары мен кеңесшілерінің, яғни тоғыз-оғыздар үшін неғұрлым жексұрын адамдардың көзін жойды» [6.1]. Гумилев Л. Көне түріктер-Алматы, 1968 ж. сонымен қоса: «Күлтегін ескі заңды бұзбады, хан атағын қабылдамады, сөйтіп таққа Білге хан деген құрметті атақпен өз ағасын отырғызды» [6.2]. Бұл мәліметтер еңбектің шынайылық деңгейін арттыра түседі.

Күлтегіннің тарихи бейнесін кәсіби тарихшы Қаржаубай Сартқожаұлының «Орхон Мұралары» еңбегіндегі мәліметтен де көруге болады. Мәселен, «Күлтегін байырқудың ақ айғырын мініп, опыра шабуылдап бір ерін оқпен ұрды. Сол жылы Күлтегін ақ бас атымен Түркеш қаған қолын өкшелей қуып шабуылдады. Түркеш қағаны Аз-Тұтықтың елін жаулап алды. Қағанын өлтіріп, елін жаулап алды. Қара түркеш халқы бағынып, қоластына кірді. Күлтегін қарлұқтарға қарсы алып шалысты атын мініп, опыра шайқасты. Күлтегін отыз бір жасында аз халқының Елтеберін тұтқындады. Аз халқы осылайша жойылды. Бір жылда бес жолы соғысты» [4.2].

Мына мағлұматтар «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шыққан «Қазақстан тарихы бойынша Түркі деректемелері» еңбегінің объективтілік деңгейін арттыра түседі.

Орхон тас жазбаларының ішіндегі ең ірі тарихи жәдігерлердің бірі Білге қаған тарихи ескерткіші. Осы жазбада Білге қағанды былайша бейнеленген: «Білге қағанның тоғыз жасар кезінде әкесі Құтлық қайтыс болады. Түрік елінің тағын оның інісі Қапаған иеленеді. Қапағанның

інісі Бөгүден кейін таққа отырған Білге қаған он тоғыз жыл билік етті. Білге қаған он үш жасында шад атағын алады. Он жеті жасында Таңғытқа, он сегіз жасында алты чұб, табғач, он тұтыққа жорық жасап, жеңіске жеткен. Одан қырғыз, түргеш, қарлұқ, тоғыз оғыз және т.б. елдерге жорық жасаған»[1.3]. Яғни, Білге қағанның ерлігі, жорықтары, иемденген лауазымдары көрініс тапқан.

Білге қаған ескерткіштік кешенінің географиялық орны мен координатасы еңбекте анық көрсетілген. Мәселен, «Қазақстан тарихы бойынша түркі деректемелерінің» екінші томында: «Ескерткіш қазіргі Моңғолия елінің астанасы Ұланбатырдан 400 км.оңтүстік-батысқа, ежелгі Қарақорым қаласынан 45 км.солтүстікте Орхон өзенінің сол жағалауындағы кең далада Күлтегін ескерткіш кешенінен оңтүстік-шығыста 500 м.жерде орналасқан»[1.4]. Жоғарыда келтірілген мәліметтердің шынайылық деңгейін Қаржаубай Сартқожаның «Орхон Мұралары» еңбегінде көрініс тапқан мағлұматпен салыстыра отырып анықтауға болады. Шығармада: «Орталық Моңғолия Архангай аймағы Хашаты сұмыны, Орхон өзенінің шығыс жағалауы, Цайдам деген кішкентай көлшіктің батыс оң жағындағы Цайдам атты жазыққа орналасқан. Кешен Қарақорым қалашығының солтүстігінде 45 км. қашықтықта жатыр. Улан-батыр қаласынан 400 км.қашықтықта жатыр. Бұл Цайдам жазығын тұрғындар Көшө-Цайдам деп атайды. Осы Цайдам жазығының төріне орналасқан Күлтегін кешенінің оң жағында 500 метр жерде Біліге қағаны тұрғызылған»[4.3]. Демек, бұл мәліметтер еңбектің шынайылығынмарттыра түседі.

226-бетте Күлтегіннің мүсіні келтірілген. Ал мүсіннің төменгі жағында қағанның сөздері де бейнеленген:

TURUK: BUDUN UCUN:

TUN UDIMADIM:

KUNTUZ OLURMADIM:

Бұл сөздердің аудармасы беттің төменгі қабатында орналасқан: «Күн отырмадым, түн ұйықтамадым, бүтін түркі халқы үшін» деген мағына береді. Бұл мәліметті барынша объективті деп қарастыруға болады. Сөзімізді дәйектеу үшін Ақселеу Сейдімбектің ... еңбегінде көрініс тапқан мағлұматпен салыстыруға болады: «Түрік халқы жойылмасын деп, ел болсын деп, әкем Елтеріс қағанды, анам Ембілгені тәңірі төбесіне тұтып, жоғары көтеріпті». Сонымен қатар Қаржаубай Сартқожаның «Орхон Мұралары» еңбегінде: «Әкеміз иелік еткен халықтың атақ-даңқы өшпесін деп түркі халқы үшін Түн ұйықтамадым. Күндіз отырмадым. Інім Күлтегінмен бірге екі шадпен бірге өліп-талып иелік еттім. Осылайша иелік етіп, Күрендегі халықты от-су қылмадым»[1.4]. Күлтегін жазба ескерткішінде бейнеленген бұл мәліметтер еңбекте барынша объективті көрініс тапқан.

Мыс тиындағы жазу да Орхон-Енисей тарихи ескерткішінің маңызды элементі болып табылады. Еңбекте мыс тиындағы жазуға жалпылама сипаттама берілген және ғалымдардың еңбектеріне мысал келтіру арқылы салыстырмалы талдау жасалған. Сонымен, аталмыш жазудың тарихи хронологиясы: VI-VIII ғасырлар аралығы. Тарихи-деректанулық анықтамасы: белгісіз. Ескерткіштің аталуы: «Түрік жазуы», «Түрік жазулы тиын». Ескерткіштің географиялық территориясы: Моңғолияның Дорнод аймағы археологиялық экспедициясының зерттеуі кезінде табылған. Ескерткіштің жалпы анықтамасы: белгісіз. Мыс тиынның анықтамасы: Қытайда шығалыған «У Шу-цянь» үлгілі мыс тиын. Алдыңғы бетінде (аверсте) екі қытай иероглифі жазулы. Артқы бетінде (реверсте) көне түрік мәтіні 21 таңба-әріптен тұрады, олардың биіктігі 4-5 мм., үшкір құралмен сызылып жазылған. Мыс тиынның өлшемі: шеңбері – 2,5 см., төртбұрыш тесігі 1*1 см., қалыңдығы – 0,1 см. Сақтаулы жері: Моңғолия археологиялық институтының зертханасы. Ғылыми зерттелуі: 1961 ж. моңғол археологі Н. Сэр-Оджав археологиялық зерттеулер барысында тапқан. 1972 жылы С.Г. Кляшторный оны б.з.д. 118 жылдан бастап, 700 жыл бойы шығарылып тұрған қытай ушуцянь типтес тиындардың бірі дей келіп, мәтінде буддалық діни оқымыстыларға тән «бақшы» деген сөз кездеседі, бұл VII-VIII ғасырларға жататын мұра деген жорамал жасайды. Ал бұл тиынды зерттеген С. Қаржаубай мәтін 17 таңба-әріптен тұрады, хронологиялық тұрғыдан Хүн дәуіріне қатысты деп болжам жасайды. С.Г. Кляшторныйдың транскрипциясы мен аудармасы:

«Да будет благословен Кумаш бакчи!»

С. Қаржаубайдың транскрипциясы мен мағыналық аудармасы:

«Самые лучшие драгоценные вещи имеются в золотой сокровищнице кагана, троне!»[4.4].

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Суглуг-Адыр-Аксы бітіктастық кешені толықтай дерлік зерттелген. Суглуг-Адыр-Аксы (Е-61) бітіктасының тарихи хронологиясы VIII-X ғасырлар аралығын қамтиды. Тарихи-деректанулық тұрғыдан ғылымда зерттелмеген. Бітіктастың

аталуы «Суглуг-Адыр-Аксы ескерткіші», «Шанчы-1 ескерткіші». Бітіктастың географиялық аумағы Ресей Федерациясының Тыва Республикасының Чаакол ауданы Шанчы ауылынан үш шақырым оңтүстік-шығыста орналасқан. Тарихи жәдігедің жалпы анықтамасы: бітіктас тау сайының етегінде кішігірім төртбұрыш сандықтастың ортасында орнатылған. Бітіктастың анықтамасы: ақшыл-көк сланец тастан жасалған. Үш жол мәтін қашалған. Таңба қашалған. Жазулы тұсынан 0,33*0,27 *0,23 м.бөлігі сынып түскен. Бітіктастың архитектуралық өлшемі: биіктігі – 1,36 м., ені –0,13-0,28 м., қалыңдығы – 0,28-0,36 м. Сақтаулы жері: өзінің орнатылған қалпында сол табылған орнында тұр. Тарихнамасы: 1962 жылы З.Б. Чадамба (Арагачи) тапқан. Д.А. Грач археологиялық қазба жүргізген[1.5].

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жүргізілген археологиялық экспедиция барысында аталмыш бітіктасты зерттеушілер 2004 жылы 29 шілдеде тағы да қайталап егжей-тегжейлі зерттеп тексерген болатын. Осы сапарда Тува гуманитарлық зерттеу институтының ғылыми қызметкерлері В.С. Салчак, Б.Б. Монгуш, К.-М. А. Симчит және жергілікті тұрғын Норбу Данзын-оол Ховалыгович, Норбу Амир Данзыл-оол тарапынан Қазақстан археологтарына көмек көрсетілді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері I Том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005, – 400-б.
- [2] Атабаев Қ.М. Деректану. – Алматы: Қазақ тарихы, 2007, – 261-б.
- [3] Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері II Том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005, – 397-б.
- [4] Сартқожа Қ. Орхон мұралары. – Астана: Күлтегін, 2003, - 392-б.
- [5] Салғараұлы Қ. Ұлы Қағанат. – Алматы: Фолиант, 2008, - 312-б.
- [6] Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы, 1968.

REFERENCES

- [1] Kazakhstan tarihy turaly tyrki derekemeleri I Tom. – Almaty: Dajk-Press, 2005, – 400-p.
- [2] Q.M. Atabaev. Derektanu. – Almaty: Qazaq tarihy, 2007, – 261-p.
- [3] Kazakhstan tarihy turaly tyrki derekemeleri II Tom. – Almaty: Dajk-Press, 2005, – 397-p.
- [4] Q. Sartkozha. Orhon myralary. – Astana: Kulteegin, 2003, - 392-p.
- [5] Q. Salgarayly. Uly Qaganat. – Almaty: Foliant, 2008, - 312-p.
- [6] L. Gumilev. Kone tyrikter. – Almaty, 1968.

УДК: 94 (574) 008 (574)

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСТОЧНИКАМ ОПУБЛИКОВАННЫЕ ПО ПРОГРАММЕ «КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»

М.А. Жолсейгова¹, Е.Ж. Сагов²

¹Преподаватель ИКТУ им. К.Ясави, к.и.н., доцент., ²PhD докторант 1-курса ИКТУ им. К.Ясави

Ключевые слова: «Культурное наследие», документы, тюркский, русский, реквизиты, источниковедение, критика, классификация, исследование.

Аннотация. Вданной статье авторы уделили особое внимание на источниковедческий анализ по русским и тюркским источникам, которые были опубликованы по государственной программе «Культурное наследие». В ходе исследования были широко использованы такие методы как критический анализ, классификация, контент-анализ, сравнительный и бинарный метод. Также авторы исследовали древне тюркские и средневековые русские лингвистики, сравнивая их с овременными аналогичными языками. Значения текстологии «Рунической надписи» и «Культегина» также стали объектами исследования. Повышает научную ценность труда источниковедческий анализ сделанный источникам, которые вышли на свет по государственной программе. А так же в статье сделаны обзор персидским, арабским, китайским источникам по истории Казахстана.

Поступила 13.04.2016 г.